

КАСЫМБЕКОВА Н. Ж.

*И.К.Ахунбаев атындагы КММА
КГМА имени И.К. Ахунбаева*

АЛЫМБАЕВА З.А.

*Жусуп Баласагын атындагы КУУ
КНУ им. Ж.Баласагына*

KASYMBEKOVA N.ZH.,

KSMA I.K.Akhunbaev

ALYMBAEVA Z.A.

KNU J.Balasagyn

“МАНАС” ЭПОСУНДАГЫ НУМЕРАТИВДЕР

Нумеративы в эпосе “Манас”

Numeratives in the epic Manas

Аннотация: Макалада “Манас” эпосунда кездешкен нумеративдик сөздөрталдоого алынат. Мындай тилдик бирдиктер кыргыз тил илиминде С. Кудайбергенов, Н.Чечейбаева, Э.Нуруев ж. б. окумуштуулардын эмгектеринде изилденген. Аталган окумуштуулардын тажрыйбаларына таянып, алардын топтук бөлүштүрүүлөрүндө кездешипеген нумеративдер эске алынып, эпостон алынган 410 лексема 12 маанилик топко бөлүштүрүлдү: мезгил бирдиктери, жаш куракты билдирүүчү бирдиктер, көлөм бирдиктери, узундук, аралык бирдиктери, болжолдуу санак бирдиктери, салмак, сыйымдуулук бирдиктери, топ-топ болуп эсептөө, бийиктик, аянт-айлана бирдиктери, жоондук бирдиктери, акча, нарк, байлык бирдиктери, бүтүндүн бөлүгүн билдирген бирдиктер. Нумеративдердин курамындагы лексемалар да талдоого алынды.

Аннотация: Статья посвящена анализу нумеративов, встречающихся в эпосе «Манас». Опираясь на работы таких ученых, как С.Кудайбергенов, Н.Чечейбаева, Э.Нуруев и других, а также принимая во внимание нумеративы не вошедшие в их групповое распределение, 410 лексем, встречающиеся в эпосе, проведена классификация счетных конструкций на группы: единицы времени, возраста, длины и расстояния, высоты, площади, веса, окружности, объема, толщины, стоимости, единицы денег и богатства, части целого и т.д. Также проведен анализ числовых лексем, входящих в состав нумеративов.

Abstract: Article analyzes the numerative words found in the epic "Manas". Such linguistic units are used in Kyrgyz linguistics by S. Kudaibergenov, N. Checheybaeva, E. Nuruev and studied in the works of other scientists. Based on the experience of these scientists, taking into account the numeratives not found in their group distributions, 410 lexemes found in the epic were divided into 12 meaning groups: units of time, units of age, units of volume, length, distance, approximate units of weight, unit of weight, capacity. There are units of height, area, circumference, thickness, money, value, unit of wealth, part of a whole. Numerical lexemes were also analyzed.

Урунттуу сөздөр: нумеративдер, соматикалык аталыштар, орнитологиялык аталыштар, фитонимдик аталыштар, космогониялык аталыштар, зоонимдик аталыштар.

Ключевые слова: нумеративы, соматические имена, орнитологические имена, фитонимические имена, космогонические имена, зоонимические имена.

Keywords: numeratives, somatic names, ornithological names, phytonymic names, cosmogonic names, zoonymic names.

Бүгүнкү күндө улуттун этникалык баалуулуктарын маданий очоктун алп үлгүсү – “Манас” эпосунан издөө тенденциясы күч алды. Изилдөөнүн объектиси катары кыргыздын жана коңшулаш элдердин руханий дүйнөсүнүн мүнөздүү өзгөчөлүктөрүн көркөм чагылдырган баалуу эстеликтин тандалып алынышы да бекеринен эмес. “Манас эпосу” – кыргыз элинин тарыхын гана эмес, анын турмушунун, жашоо-тиричилигинин түрдүү катмарын: этникалык курамын, чарбасын, күндөлүк тиричилигин, салт-санаасын, адеп-ахлагын, эстетикалык табиятын, жүрүм-турумунун жол-жобосун, адамдык оң-терс сапаттар жөнүндөгү бааларын, айлана-чөйрөгө, жаратылышка карата мамилесин, көз карашын, диний түшүнүгүн, астрономиялык, географиялык жана башка билимдерин, элдик поэтикасын жана тилин кеңири арымда чагылдырган нукура эпикалык чыгарма. Жалпылап айтканда, ал – “кыргыз элинин пансофиясы – бардык акыл билимдеринин жыйындысы” [11, 128-б.], этностун эс тутумун аңдап-түшүнүүнүн жана аккумуляциялоонун каражаты, кыргыз элинин миңдеген жылдарга созулган тарыхынын чыныгы күбөсү [7, 72-б.], салттуу кыргыз маданиятын системага салуучу интегратор, “өзүбүздү өзүбүзгө тааныткан улуу зат, ар бир урпак үчүн руханий кубат” [8, 98], этнососиалдык эс тутумдун үлгүсү, коомдук аң-сезимдин бардык тарабын камтыган рухий капиталы, улуттук-генетикалык коду [7, 112-б.] кыргыз иденттүүлүгүн тастыктоочу жана идеологиялык бир бүтүндүккө топтоочу фактор [1, 56-б.]. Доорлор оошкон сайын адамдын көз карашы да өзгөрөт, бирок байыркы кыргыздын бай руханий казынасынын мүлдө асылдуулугун өзүндө топтоп алып жүргөн «Манас» эпосуна атайын азыктаныш үчүн кайрылуу – мыйзам ченемдүү көрүнүш.

Бүтүндөй элдин маданиятын жазуу-сызуусу жок сактап калган “Манас” эпосун изилдеген окумуштуулардын ириси Р. З. Кыдырбаева “анын тексттериндеги материалдарга, кошумча археологиялык, этнографиялык, лингвистикалык булактарга таянуу менен, байыркы кыргыздардын дүйнө таанымын аңдап, алардын көркөм ой жүгүртүүлөрүнүн айрым этаптарын талдоого болот,”-дейт [5,17-б.]. Белгилүү илимпоз, лексикограф К. Карасаев «Манас» эпосу – тил жагынан козголо элек дың» деп бекеринен айтпаса керек. Кыргыз этнолингвистикасына чыйыр салган окумуштуулардын бири Т.С.Маразыков “Манас” эпосун этнолингвистикалык мурас катары иликтөөлөр али алдыда, - десе [9, 135-б.], п.,и.,д., профессор А.Алимбеков “Манас” сыяктуу дастандарда катылган салттуу

түшүнүктөр жана терминдер купуя сырларды илимий жактан объективдүү чечмелөөнүн ачкычы”, - дейт. Буларды сыймыктануу менен атаганыбызга карабай, чыгарманы этнолингвистикалык багытта изилдеген эмгектер өтө аз. «Манас» эпосу – тилдик бай фактыларды бере турган, лексикалык материалдардын молдугу менен тилдик изилдөөлөрдүн актуалдуулугун жараткан чыгарма.

“Манас” эпосундагы эпикалык универсалиялар – сандар, чен-өлчөм бирдиктери, мезгилдик-мейкиндик континуумдагы түшүнүктөр, космогониялык түшүнүктөр – калың катмарды түзүп, чыгарманын тулку-боюна сиңип, белгилүү семантикалык милдет аткарган жана башка көркөм тилдик бирдиктердин арсеналын байытып турган микросистема. Алардын арбын колдонулушу – эпикалык семантикасынын маани-маңыздуулугунун көрсөткүчү. Сан-өлчөм түшүнүктөрүн аныктоо, жыштык анализ жүргүзүү, көркөм-эстетикалык милдеттерин, семантикалык мыйзам ченемдүүлүктөрүн талдоо “Манастын” тилинин поэтикалык өзгөчөлүктөрүн жана ата-бабалардын дүйнө таанымын, элдик психологиясын, үмүт-кыялдарын жеткилең түшүнүүгө, мындан тышкары белгилүү бир доордогу болмуштун тилдик картинасын түзүүгө көмөктөшөт.

«Манас» эпосунда сан категориясына кирбеген, бирок тигил же бул мааниде санак менен байланышкан сөздөр бар. Алар лингвистикалык адабияттарда ар түрдүү терминдер менен аталып келет: “санакты билдирүүчү сөздөр” (Виноградов), “өлчөм жана салмак бирдиги” (Шахматов), “нумеративдер” (Есперсен). Булар – адамдын рухий жана материалдык дүйнөсүн камтыган, буюм-тайым жана кубулуштардын чоңдугун, көлөмүн, сандык, сапаттык катышын мүнөздөөчү көп кырдуу категория. Белгилүү бир этнос тарабынан түзүлгөн чен-өлчөмдү алып жүрүүчү жана сактоочу жамааттык эс тутум – бул тирүү система, эталондук түшүнүк. Тил ааламындагы сан-өлчөм бирдиктери аркылуу улуттун бейнесин, болмушун толук жана негиздүү иликтөөгө, ар тараптуу таанып-билүүгө болору белгилүү. Ошондуктан сан өлчөм түшүнүгүнүн этнолингвистикалык маанисин улуттун рухий жүзүнүн борбору, «ядросу», «улуттун генетикалык коду» катары караса болот. Улуттун маданий жана коомдук тажрыйбасынын «кодун» жандырып, сырын ачуу – көп пландуу процесс.

Чен-өлчөм бирдиктери – айрым лингвистикалык адабияттарда ал сан атооч+зат атооч сыяктуу конструкцияларды түзүү үчүн колдонулуучу лексикалык-грамматикалык топ болуп саналат деп мүнөздөлөт [10, 6-б.]. Алар башка толук маанилүү сөздөр сыяктуу эле тилибизде кеңири тараган жана өз алдынча милдеттерди аткарат. Алар заттардын, жалпы эле заттык маанидеги түшүнүктөрдүн ченин, санын, салмагын, аралыгын, бүтүн нерсенин бөлүгүн аныктоо үчүн колдонулган жалпы бирдиктердин жыйындысы болуп саналат [10, 3- б.]. Кыргыз тилиндеги нумератив сөздөр жөнүндө жалпы маалымат С. Кудайбергенов тарабынан “Кыргыз тилинин грамматикасы” аттуу эмгегинде берилген. Ал эми окумуштуу Н. Ө. Чечейбаева алардын лексикалык маанилерине карай, төмөнкүдөй топторго бөлүп караган:

1. Заттын жеке-жеке даанасын билдирүүчү нумеративдик сөздөр;
2. Салмакты, өлчөмдү, бүтүндүн бөлүгүн билдирүүчү нумеративдик сөздөр;
3. Мезгилди, убакытты билдирүүчү нумеративдик сөздөр;
4. Узундук өлчөмүн билдирүүчү нумеративдик сөздөр;
5. Аянттын өлчөмүн билдирүүчү нумеративдик сөздөр;
6. Көлөмдү билдирүүчү нумеративдик сөздөр [12, 38-б.].

Ал эми Э. Нуруев “Кыргыз тилиндеги нумеративдер” деген китебинде нумеративдик сөздөр келип чыгыш теги, функционалдык милдети боюнча бир кылка эместигине токтолуп, алардын айрымдары байыртадан эле байыркы түрк элдеринде кеңири колдонулуп келсе, көпчүлүгү кийинчерээк башка тилдерден өздөштүрүлгөндүгүн, тарыхый жактан алганда кээ бирлери белгилүү мезгил аралыгында эскирген сөзгө айланып кеткендигин белгилейт. Анын ою боюнча, нумеративдик сөздөр көп кырдуу милдетти аткарат. Ал нумеративдик сөздөрдүн тарыхый калыптанышын, функционалдык өзгөчөлүктөрүн, лексикалык-семантикалык маанилерин талдап, төмөнкүдөй топторго ажыратат: 1) төл жана өздөштүрүлгөн нумеративдик сөздөр; 2) эскирген жана учурда колдонулуп жаткан нумеративдик сөздөр; 3) нагыз жана функционалдык нумеративдик сөздөр [10, 65-б.].

Окумуштуу Э. Нуруев тажик, өзбек, орус, каракалпак, казак, уйгур тилдериндеги нумеративдик сөздөргө мүнөздөмө берүү менен, кыргыз тилиндеги нумеративдик сөздөрдү төмөнкүдөй семантикалык топторго ажыратып карайт:

1. Мезгилдин, убакыттын ченемин билдирүүчү нумеративдер;
2. Узундуктун, аралыктын ченемин билдирүүчү нумеративдер;
3. Аянт ченемин билдирүүчү нумеративдер;
4. Салмак өлчөмүн билдирүүчү нумеративдер;
5. Көлөмдүн, сыйымдуулуктун өлчөмүн билдирүүчү нумеративдер;
6. Бүтүндүн бөлүгүн, катарын, кабатын билдирүүчү нумеративдер;
7. Топ боюнча жамдап эсептөөнү билдирүүчү нумеративдер;
8. Жашты, куракты билдирүүчү нумеративдер;
9. Затты, нерселерди жуптап көрсөтүүчү нумеративдер;
10. Акча наркын билдирүүчү нумеративдер;
11. Предметтерди, нерселерди жекелеп эсептөөгө байланыштуу нумеративдер;
12. Адам ишмердигине байланышкан нумеративдер;
13. Табият кубулуштарына тиешелүү нумеративдер.

Бул *изилдөөнүн жаңычылдыгы* болуп, кыргыз тил илиминде биринчи жолу “Манас” эпосундагы чен-өлчөм бирдиктеринин колдонулуу жыштыгынын иликтениши саналат. Демек, *изилдөөнүн предмети* – “Манас” эпосундагы чен-өлчөм бирдиктери.

“Манас” эпосунан жалпы **410 сан-өлчөмдүк лексема** жыйналды. *Изилдөөнүн максаты* – жогоруда аттары аталган окумуштуулардын топторго ажыратуу үлгүсүнө таянып, чыгармадагы нумеративдик лексемалардын лексикалык-семантикалык түрлөрүн топторго бөлүштүрүү. Натыйжада 9 даяр конструкциялар тандалып алынып, мындагылардын бирине да ылайык келбеген мисалдар болгондуктан, жаңы 3 топ кошулуп, топтолгон тилдик бирдиктер лексикалык-семантикалык жана функционалдык өзгөчөлүктөрүнүн негизинде 12топко бөлүштүрүлдү.

1. **Мезгил, убакыт бирдиктери.** Бул топтогу тилдик бирдиктер мисалдардын көп бөлүгүн ээлеп, **34%** түздү. Курамындагы лексемаларга карата, **астрономиялык аталыштар** (ай батканча, ай мезгили толуптур, Жетиген жылдыз батканча, таң сөгүлүп атарда, күн уяга батарда ж.б.), **соматикалык (“сома” грек сөзү “дене” дегенди туюндурат) аталыштар** (айтып оозду жыйгыча, көз ирмемде, сөөгү сөпөт болгуча, кайран баш жерге киргенче ж.б.), **зоонимдик аталыштар** (ат кара тил болгондо, ат жалын тартып минген кезде, төө кыядан өткөнчө, бака маңдабай калган учур, бээ саам ж.б.), **фитонимдик аталыштар** (былкылдак куурай бышканча, мыйзамдын гүлү учканча, кызгалдак бышып чөп болгон кез ж.б.), **диний аталыштар** (кыямат кайым болгуча, таңда магшар күнүндө, Нук пайгамбар тушунда ж.б.), **тамак-ашка байланыштуу аталыштар** (эт бышым, чай кайнам ж.б.) ж. б. деп бөлүүгө болот.

2. **Жаш курактык бирдиктер** нумеративдик аталыштардын **20%** ээледі. Алар адамдын, жаныбардын, канаттуу-куштардын жашын аныктоодо колдонулат. Колдонулуу табиятына карата, **антропологиялык аталыштар** (ымыркай, балтыр бешик бала, ат минген учур, эрешен тартып эр болуу, беш көкүл кыз), **зоонимдик аталыштар** (кулун, тай, жабагы, асый, сүт бото, тайлак, чебич ж.б.) **орнитологиялык аталыштар** (муз мурут бүркүт, барчын, кузгундун жашы ж.б.) деп бөлүүгө болот.

3. **Көлөм бирдиктери** кездешүү жыштыгы боюнча, 3-орунду түзүп, **11%** түздү. Колдонулган лексемаларга карата, **зоонимдик аталыштар** (ат башындай, уйдай, жаткан төөдөй ж.б.), **соматикалык аталыштар** (тырмактын агындай, бөйрөктөй, бармактай, муштумдай ж.б.), **үй-тиричилик буюмдарынын аталыштары** (чөйчөктөй, жан аяктай, чүкөдөй, көөкөрдөй ж.б.), **орнитологиялык аталыштар** (куркулдайдын уясындай, бөдөнөдөй ж.б.) ж.б. деп бөлүүгө болот.

4. **Узундук, аралык бирдиктери** да **11%** түздү. Колдонулган лексемаларга карата, **соматикалык аталыштар** (кырк кадам, карыш, сөөм, кулак угуп, көз көрбөгөн жер ж.б.), **зоонимдик аталыштар** (ит өлгөн жер, ат туягы жетер жер, кой көчүм ж.б.), **диний аталыштар** (кутпа жагы, Медийандын беш бурчу ж.б.), **үй-тиричилик буюмдарынын аталыштары** (бир учук жип ж.б.) ж.б. деп бөлүүгө болот.

5. **Болжолдуу санак бирдиктери** 5-орунду ээлеп, **7%** түздү. Колдонулган лексемаларга карата, **зоонимдик аталыштар** (кара курттай, уй түгүндөй, жүнүн жейт ж.б.), **табият кубулуштарынын аталыштары** (мөндүрдөй, селдей, жамгырдай ж.б.), **орнитологиялык** (кара таандай ж.б.) ж.б. деп бөлүүгө болот.

6. **Салмак, сыйымдуулук бирдиктери** кездешүү жыштыгы боюнча **6%**ды түздү. Колдонулган лексемаларга карата, **соматикалык аталыштар** (кочуш, кош ууч, уучтап, чеңгелдеп, чымчым ж.б.), **үй-тиричилик буюмдарынын аталыштары** (бир кумура,

челек толо, калмакча көөкөр менен, табактай, чөйчөктөй, жан казандай, жан аяктай ж.б.), **зоонимдик аталыштар** (тай туяктай ж.б.) деп бөлүүгө болот.

7. **Топ-топ боюнча эсептөө бирдиктери** колдонулуу жыштыгы боюнча 3% түздү. Бул топтогу лексемалардын баары дээрлик аскер санагында колдонулган сөздөр (он башы, элүү башы, жүз башы, миң башы, азар, илек, милек, түмөн, зубун ж.б.) болуп саналат.

8. **Бийиктик бирдиктери** колдонулуу жыштыгы боюнча 3% түздү. Колдонулган лексемаларга карата, **үй-тиричилик буюмдарынын аталыштары** (эшик бою, камчы бою, бута бою, аркан бою), **соматикалык аталыштар** (шыйрагына чейин, киши бою) ж.б. деп бөлүүгө болот. Колдонулган лексемаларга карата, **соматикалык аталыштар** (алакандай, томуктай), **үй-тиричилик буюмдарынын аталыштары** (алачыктай), **табият кубулуштарынын аталыштары** (ноот көлдөй) ж.б. деп бөлүүгө болот.

9. **Аянт, айлана бирдиктери** кездешүү жыштыгы боюнча 2% түздү. Колдонулган лексемаларга карата, **соматикалык аталыштар** (алакандай, томуктай), **үй-тиричилик буюмдарынын аталыштары** (алачыктай), **табият кубулуштарынын аталыштары** (ноот көлдөй) ж.б. деп бөлүүгө болот.

10. **Жоондук бирдиктер** колдонулуу жыштыгы боюнча 1% түздү. **Соматикалык аталыштар:** кулач, билектей, сандай ж.б.

11. **Акча, нарк, байлык бирдиктери** жалпы тилдик бирдиктердин 0,7% түздү. Лексемалар (билге жүктөлгөн дилде, жамбы, тай туяк, мыскал, сандыгы толо сары алтын ж.б.) кирет.

12. **Бүтүндүн бөлүгүн, катарын, кабатын билдирүүчү бирдиктер.** Бул топтогу сөздөр эң аз катмарды түзүп, 0,5% түздү: жарты, жалкы, үчтөн бир ж.б.

Жыйынтык. “Манас” эпосундагы нумеративдерди топторго бөлүштүрүү иш-аракетинин натыйжасында, дээрлик бардык топтордо соматикалык аталыштардын кездешкенин белгилеп коюу зарыл. Бул ата-бабалар убакытты болсун, салмакты болсун, көлөмдү болсун өздөрүнө ченеп кабылдагандыгын айгинеледи. Чен-өлчөм бирдиктери эпикалык мезгил жана мейкиндикти аныктоо кызматын аткарат. Алар чыгарманын композициясын түзүүдө көркөм-стилдик роль ойнойт.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Акмолдоева, Ш. Б. “Манас” – форма духовного освоения действительности древними кыргызами/ Ш.Б.Акмолдоева. –Бишкек. 1998. –168 с.
2. Виноградов, В. В. Русский язык. Грамматическое учение о языке/ В.В.Виноградов. –М.: Русский язык, 2001. –720 с.
3. Карымшакова, А. Т. Кыргыз тилиндеги нумеративдер /А.Т.Карымшакова // Түрк тилдери жана адабияты. Бишкек 2003, 129-137 б.
4. Кудайбергенов, С., Кыргыз тилиндеги сөз өзгөртүү системасы/ С.Кудайбергенов. –Фрунзе.: Китеп, 1957, 120 б.).

5. Кыдырбаева, Р. З. Генезис эпоса “Манас” / Р.З.Кыдырбаева. – Фрунзе.,1980. –147 с.;
6. Манас. I китеп. С. Каралаевдин варианты/ С. Каралаев / . – Бишкек:Турар, 2010. –1005 б.;
7. Молдобаев, И. Б., “Манас” – историко-культурный памятник кыргызов/И.Б.Молдобаев. –Бишкек: Кыргызстан, 1995. –311 б.;
8. Молдобаев, К.К. К исследованию национальной идентичности и этносоциальной памяти // Социальная память: сущность, место и роль в обществе. Сборник материалов республиканской научной конференции. –Бишкек., 2004, 112-115 б.;
9. Мусаева, З. Б., Маразыков Т. С. Эпос “Манас” как этнолингвистическое наследие // Эпос «Манас» как историко-этнографический источник. Тезисы научного симпозиума. – Бишкек.,1995, 93-94 с.;
10. Нуруев, Э., Кыргыз тилиндеги нумеративдер / Э.Нуруев. –Б., 2002. – 128 б.
11. Ормонов, Т. Педагогическая пансофия кыргызского народа // Советская педагогика. 1978. №1, 128-134 с.;
1. Чечейбаева, Н. Ө. Кыргыз тилиндеги сан атоочтор / Н.Ө Чечейбаева. – Фрунзе., 1978. –320 с.

Рецензент: *Үкүбаева Л.Ү. – филология илимдеринин доктору, Кыргыз-Түрк “Манас” университетинин профессору.*